

ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ СМІТІЄНКО — ВЧЕНИЙ, ЩО ВИПЕРЕДИВ ЧАС

Віктор Миколайович Смітєнко народився 5 березня 1937 р. у м. Мідногорську Оренбурзької області. У 1954–1958 рр. навчався у Свердловському юридичному інституті. Після його закінчення до 1967 р. працював дізнавачем, слідчим, старшим слідчим управління внутрішніх справ Омського облвиконкому. У 1967–1973 рр. — старший викладач, доцент кафедри кримінального права та процесу, старший редактор науково-дослідної та редакційно-видавничої групи, секретар ради Омської вищої школи міліції. З вересня 1973 р. — старший науковий співробітник, начальник редакційно-видавничого відділу науково-дослідної лабораторії Всесоюзного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ СРСР. З 1984 р. по 2000 р. працював доцентом кафедри адміністративного права і управління, доцентом, професором кафедри кримінального права Київської вищої школи Міністерства внутрішніх справ України (нині — Національна академія внутрішніх справ).

У 1968 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Кримінально-правова боротьба з незаконним виготовленням і розповсюдженням наркотиків у СРСР», а у 1989 р. — на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Кримінально-

правова охорона здоров'я населення СРСР».

У 1996 р. присвоєно вчене звання професора. У 1997 р. отримав почесне звання «Заслужений юрист України».

Професор В. М. Смітєнко присвятив своє плідне наукове життя дослідженню проблем кримінально-

правової боротьби з наркотизмом, кримінальної відповідальності за злочини проти здоров'я населення, альтернативних видів кримінально-правового примусу, юридичної особи як суб'єкта злочину, реформування кримінального законодавства та ін.

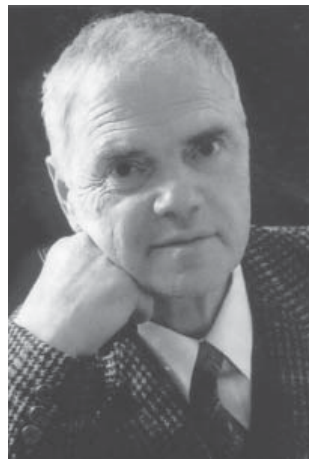
Вперше в Україні розробив концепцію поняття, боротьби та попередження наркто-

тизму.

Є автором значного творчого доробку — 150 наукових праць, з яких 140 наукових, а 10 навчально-методичного характеру, серед них — розділи підручників. Частина з цих праць опублікував за кордоном, отримавши міжнародне визнання.

В. М. Смітєнко неодноразово брав участь у республіканських і міжнародних конференціях з проблем кримінального права, був членом авторського колективу з розробки Модельного кримінального кодексу для держав — учасниць СНД (м. Санкт-Петербург, м. Амстердам, 1996 р.).

Основні праці: «Уголовно-правовая борьба с наркотизмом» (1965); «Нар-

комания как фактор, что способствует преступности» (1966); «Преступления против здоровья населения (квалификация деяний, связанных с наркотиками)» (1972); «Преступления против здоровья населения» (1973); «Предупреждение преступлений, совершаемых на почве наркомании» (1976); «Предупреждение участковыми инспекторами милиции преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых отношений» (1985); «Уголовно-правовая охрана здоровья населения в СССР» (1989); проект Кримінального кодексу України (далі – проект КК України) (у співавторстві, 1993, 1994, 1995).

Одним із важливих наукових досягнень В. М. Смітєнка є підготовка проекту КК України, який опублікований у 1993 р., і став першим проектом закону про кримінальну відповідальність після проголошення незалежності України. Він підготовлений робочою групою (керівник – В. М. Смітєнко; склад – Г. І. Агафонов, В. П. Бахін, П. К. Кривошеїн та ін.) та поданий на розгляд Комісії Верховної Ради України з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю (на той час очолював комісію Я. Ю. Кондратьєв) [1].

Проект КК України вмістив усі оригінальні погляди на кримінальне право (його структуру, зміст основних інститутів та норм), однак залишився лише альтернативним проектом до основного [2, 89]. Серед його прогресивних пропозицій можна згадати такі: формулювання принципів кримінального законодавства (статті 1–4); визначення джерел кримінального законодавства (ст. 6); класифікація караних діянь (статті 15–19); введення кримінальної відповідальності юридичних осіб (ст. 27); поділ посадових осіб на публічних посадових осіб та функціонерів (ст. 28); розширення обставин, що виключають злочинність діяння

(статті 43–50); зміна системи покарання (ст. 52); нова структура Особливої частини КК України та ін. Пригадаймо ці цікаві та актуальні для сучасної законотворчої діяльності новели.

Глава 1 проекту КК України «Призначення та принципи Кримінального кодексу» складалася з п'яти статей, з яких чотири містили нові норми про принципи кримінального законодавства (законність, рівність перед законом, особиста відповідальність, винна відповідальність) – статті 1–4 [1, 3–4]. Така позиція в подальшому знайшла підтримку в теорії кримінального права. Так, М. І. Хавронюк, на підставі аналізу зарубіжного кримінального законодавства, вважає за необхідне визначити в КК України такі принципи: законність, рівність громадян перед законом, принцип вини, справедливості, принцип індивідуалізації покарання, принцип особистого характеру кримінальної відповідальності, гуманізм, принцип невідворотності кримінальної відповідальності [3, 52]. Зазначимо, що такі пропозиції реалізуються в останньому зареєстрованому проекті змін до кримінального законодавства [4].

У статті 6 проекту КК України вперше в історії вітчизняного кримінального законодавства були наведені його джерела – Конституція України, Кримінальний кодекс, що містять кримінально-правові норми, інші нормативні акти, які безпосередньо не згадуються у Кодексі, але враховуються у нормах з бланкетною диспозицією, рішення Конституційного Суду України щодо конституційності норм кримінального закону та правові норми, що містяться у ратифікованих Україною міжнародних договорах та угодах [1, 5].

Істотною особливістю проекту КК України становила чотирирівнева

класифікація караних діянь — кримінальний проступок, провинність, кривда, злочин (у подальших редакціях проекту: кримінальний проступок, злочин, тяжкий злочин, особливо тяжкий злочин) (глава 4 «Каране діяння, його види») [1, 9–10]. Ця глава за своїм змістом та застосованою в ній юридичною термінологією була цілком новою для теорії кримінального права того періоду. У період підготовки та прийняття КК України 2001 р. ці положення викликали численні дискусії та зазнали серйозної критики (наприклад, Л. М. Кривоченко вважала, що «виокремлення у кримінальному законодавстві такої категорії, як кримінальний проступок, суперечить соціальній і юридичній природі злочину» [5]), а отже, зазначену класифікацію не було закріплено у законодавстві. Втім, уже через одинадцять років у зв'язку з прийняттям у 2012 р. чинного Кримінального процесуального кодексу України виникла необхідність передбачити кримінальний проступок як вид кримінально караного діяння. Таку концепцію нині підтримує більшість вітчизняних криміналістів (В. К. Грищук, Н. О. Гуророва, В. І. Тютюгін, М. І. Хавронюк та ін.). Так, П. Л. Фріс звернув увагу на досвід Польщі щодо розмежування злочинів і кримінальних проступків за суб'єктивною стороною: кримінальний проступок може характеризуватись як умислом, так і необережністю, а злочин — виключно умислом [6]. Ці пропозиції частково вже знайшли свою реалізацію у статтях 11–12 (кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки та злочини, а злочини — нетяжкі, тяжкі, особливо тяжкі) проекту Закону України від 3 червня 2015 р. № 2897 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України

щодо запровадження кримінальних проступків» [4].

З метою найбільш повної реалізації вимог законності та соціальної справедливості проект КК України значно розширив коло обставин, що виключають кримінальну відповідальність. Уперше в 1993 р. до числа таких обставин були включені: помилка в оцінці правомірності вчиненого; кримінально-правовий компроміс між потерпілим і особою, яка вчинила діяння; виконання наказу чи іншого розпорядження; перебування серед співучасників діяння з метою виконання відповідно до чинного законодавства спеціального завдання щодо його попередження або розкриття; виконання закону; фізичний або психічний примус; обґрунтований ризик. При цьому вказаний проект КК України фактично об'єднав в одній главі інститут обставин, що виключають злочинність діяння, та інститут загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Окремі з цих обставин, що виключають злочинність діяння (виконання наказу чи іншого розпорядження, перебування серед співучасників діяння з метою виконання відповідно до чинного законодавства спеціального завдання щодо його попередження або розкриття, виконання закону, фізичний або психічний примус, обґрунтований ризик) знайшли реалізацію в КК України 2001 р.

Наріжним питанням проекту КК України стало визнання суб'єктом злочину юридичної особи. Пригадаймо, раніше у вітчизняній юридичній літературі воно вирішувалося однозначно — юридичні особи не можуть бути суб'єктом злочину. Сьогодні юридична особа може бути суб'єктом різних галузей права (цивільного, міжнародного тощо). Також протягом останніх 100–150 років у більшості зарубіжних

країн стала усталеною практика притягнення юридичних осіб й до кримінальної відповідальності, що є закономірною спробою держави посилити контроль за негативними наслідками передусім ділової активності великих корпорацій [7, 22]. Щодо сучасного українського суспільства, то воно виявилось практично не захищеним від негативних наслідків монополізації ринку вітчизняними та транснаціональними корпораціями, порушення ними прав споживачів, правил техніки безпеки на виробництві, на транспорті та у побуті. За останні три чверті століття на території України саме юридичними особами шляхом штучно створеного голодомору було знищено мільйони людей, майже нанівець зведено унікальні у всьому світі запаси українського чорнозему — джерела родючості та життя, затоплено найкращі місця історичного та природного заселення, загублено природу і поставлено під загрозу вимирання населення значної частини України внаслідок Чорнобильської катастрофи [1, 25]. На жаль, при створенні та ухваленні кримінального законодавства України зовсім не були враховані зазначені положення цього проекту КК України. Розглянемо окремі аргументи, які було висунуто на підтримку ідеї кримінальної відповідальності юридичних осіб. По-перше, за допомогою засобів кримінального покарання, і, перш за все, штрафів, що застосовуються до юридичної особи у значно вищих розмірах, ніж до фізичної, ставиться за мету зробити економічно не вигідним зайняття протиправною діяльністю. По-друге, вирішення питання про стягнення таких штрафів з юридичної особи у межах, зокрема, адміністративного провадження, визнається недоцільним, оскільки суспільна небезпека наслідків такої протиправної діяльності юри-

дичної особи значно вища, ніж суспільна небезпека адміністративних правопорушень; по-третє, рівень законності у кримінальному процесі набагато вищий ніж в адміністративному [8, 164–166]. В. М. Смітєнко обґрунтував свою думку також і результатами досліджень у галузі соціальної психології, відповідно до яких спільнота людей перетворюється у суб'єкт активної діяльності. З цього випливає, що юридична особа як суб'єкт злочину, будучи не фантомом або логічною абстракцією, а цілком реальною структурою, спроможна усвідомлювати та сприймати тяжкість карального впливу [9, 50]. Неприйняття ж кримінальної відповідальності юридичних осіб пояснюється не принципами, а інерцією мислення: корпорацію не можна «посадити у тюрму», у неї «немає совісті, оскільки у неї немає душі, яку б можна було засудити, тіла, яке б можна було вдарити» [7, 22].

Новели проекту КК України все ж таки частково були реалізовані через прийняття відповідних законів. Спочатку був прийнятий Закон України від 11 червня 2009 р. № 1507-VI «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень». Положення цього нормативного акта викликали неоднозначну оцінку і фактично діяли п'ять діб. І, нарешті, з прийняттям Закону України від 23 травня 2013 р. № 314-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» в Україні реалізована спроба введення «кримінальної відповідальності» для юридичних осіб.

Але чомусь і в цьому законі чітко не вказано, що для юридичних осіб

впроваджено саме кримінальну відповідальність, а лише застосовано термін «заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». На думку багатьох науковців, це пов'язано з тим, що досі домінують консервативні погляди, які впливають та застерігають законодавця від необхідності змін до КК України в частині нового визначення суб'єкта злочину.

Уперше в історії вітчизняного законодавства, у зв'язку з введенням понять «публічна посадова особа» та «функціонер» замість понять «посадова особа» і «службовець», що існували в кримінальному законодавстві 1960 р., ст. 28 проекту КК України містила роз'яснення цих понять. Потреба їх запровадження була викликана суперечливим і неоднозначним визначенням посадової особи в законодавстві, відсутністю чітких конкретних ознак такої особи, що на практиці постійно викликало різні тлумачення, помилки у кваліфікації та зрештою — порушення законності. Як відомо, ці положення були враховані законодавцем (Закон України від 7 квітня 2011 р. № 3207-VI), який поділив усіх службових осіб на службових осіб юридичних осіб, фактично публічного права та службових осіб юридичних осіб приватного права.

Суттєво була змінена й система покарання за проектом КК України. Так, глава 12 «Покарання та його види» налічувала 11 статей (54–64). З їх числа новими були п'ять статей: ст. 53 (кримінальна реституція), ст. 59 (визнання іноземця за межі України), ст. 60 (обмеження по службі військовослужбовця) і ст. 64 (оголошення юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація) [1, 25].

Головною метою введення зазначених видів покарання, на думку авторів проекту КК України, було створення

умов, за яких від вчинення караного діяння особу стримував би не лише страх перед покаранням, а й невідомість його вчинення — як матеріальна, так і моральна.

Слід зазначити, що в проекті КК України взагалі відмовилися від деяких видів покарань: 1) виправних робіт без позбавлення волі — зважаючи на те, що виконання цього виду покарання за нових економічних умов втрачає свою реальність, оскільки зараз навіть законотворчі громадяни не завжди можуть забезпечуватися роботою. Крім того, це замаскований штраф, стягнення якого зумовлено місцем роботи і розтягнуто в часі; 2) позбавлення батьківських прав (враховано в чинному КК України) — виходячи з того, що цей вид покарання є аморальним. Він суперечить нормальному уявленню про загальнолюдські цінності, бо ніхто не може вибирати своїх батьків; 3) від позбавлення військових, інших звань і державних нагород, оскільки цей вид покарання порушує невід'ємне право громадянина на звання і нагороди, отримані на законній підставі за певні заслуги. За цих умов покарання перетворюється у помсту і дискредитує владу [1, 14].

Особлива частина проекту КК України структурно поділялася на розділи, що, в свою чергу, поділялися на глави. Завдяки цьому структура Особливої частини мала більш деталізований поділ, який ґрунтувався на класифікації об'єктів злочину на родові та видові.

Варто зазначити, що за винятком глави про захист прав людини, глави про охорону решти об'єктів правової охорони включені до проекту КК України вперше. Так, зокрема, вперше було включено до Особливої частини проекту КК України глави про діяння, що посягають на свободу совісті та

законну діяльність релігійних конфесій, на діяльність установ державної влади та інтереси служби (враховано в чинному КК України), пов'язані з використанням комп'ютерної техніки (враховано в чинному КК України), безпеку руху транспорту (враховано в чинному КК України).

Аналіз проекту КК України дозволяє зробити висновок про важливість, оригінальність та своєчасність багатьох його положень. Звернення сьогодні законодавця до окремих новел цього проекту КК України при удосконаленні чинного КК України свідчить не тільки про його актуальність, а й про те, що він значно випередив свій час і потребує належної як правової, так і соціальної оцінки.

Згадуючи славетну постать Віктора Миколайовича як вченого та педагога, на думку приходить образ людини із загостреним почуттям справедливості, любові до людей, до природи і взагалі до всього прекрасного. Скромний у побуті, нехтував своїм часом та силами в прагненні комусь допомогти.

Приємні спогади від спілкування з В. М. Смітійенком залишилися у багатьох людей, адже він поважав кожного, хто звертався до нього за порадою, завжди був готовий допомагати не лише словом, а й корисною справою, був надійним другом та цікавим співрозмовником. Після себе він залишив потужну наукову школу «реформування кримінального права», представники якої (серед них П. В. Замосковцев, В. В. Кузнецов, А. М. Подрядов,

Г. О. Усатий та ін.) своїми творчими працями розвивають та впроваджують ідеї професора В. М. Смітійенка.

Професор В. М. Смітійенко відстоював справедливість, власними справами утверджував ідеали добра, прагнув досягнення взаємного порозуміння між оточуючими, при цьому був надзвичайно вимогливим до себе. Віктор Миколайович знав декілька іноземних мов, цікавився образотворчим мистецтвом, любив класичну музику, залюбки декламував та писав вірші, робив переклади. Його аргументи на доведення власної думки завжди базувалися на досконалому розумінні законів філософії, теорії права та мудрості буття, оскільки коло інтересів В. М. Смітійенка ніколи не обмежувалося професійними здобутками, — його цікавило все, що було рушійною силою людського прогресу та щасливого майбутнього.

Юридичній спільноті слід не забувати неоціненну наукову спадщину професора В. М. Смітійенка. Очевидно, що пам'ять про Віктора Миколайовича буде жива доти, доки його ідеї будуть корисні для суспільства.

В. Кузнецов

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних
та загально-правових дисциплін
Інституту Управління державної
охорони України
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Кримінальний кодекс України* : проект / Комісія Верховної Ради України з питань правопорядку та боротьби із злочинністю. — К., 1993. — 181 с.
2. *Фріс П. Л.* Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 2009.
3. *Хавронюк М. І.* 10 років чинності КК України: час закріпити принципи // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.

- (13–14 жовтня 2011 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. — Х., 2011.
4. *Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків* : проект Закону України від 3 червня 2015 р. № 2897 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55214.
  5. *Кривоченко Л. М.* Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України : моногр. — К., 2010. — 120 с.
  6. *Фріс П. Л.* Обговорення концепції кримінального проступку // *Юридичний радник*. — 2007. — № 4. — С. 76–78.
  7. *Никифоров А. С.* Юридическое лицо как субъект преступления // *Государство и право*. — 2000. — № 8.
  8. *Гришук В. К., Пасека О. Ф.* Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження : моногр. — Л., 2013.
  9. *Смітєнко В. М., Агафонов Г. І.* Кримінальна відповідальність юридичних осіб в реформованому законодавстві України // *Економіка. Фінанси. Право*. — 1996. — № 1.